

Љубинка Шкодрић

**МАЈЧИНСТВО И СТАРАЊЕ О ДЕЦИ
У ОКУПИРАНОЈ СРБИЈИ 1941-1944**

БЕОГРАД 2014

МАЈЧИНСТВО И СТАРАЊЕ О ДЕЦИ У ОКУПИРАНОЈ СРБИЈИ 1941–1944

Љубинка Шкодрић
Архив Србије

У већини култура као јединствен и узвишен однос доживљава се однос између мајке и детета. Ова веза, нарочито у свету насиља, делује као узор и идеал љубави, благости и мира¹. Рат и повећано присуство страха од смрти утичу на појачану тежњу за љубављу и продужетком живота путем рађања потомства. Тиме расте емотивни значај жене као бића задуженог да реализује те жеље у основном, биолошком смислу. Жена је на тај начин не само биће које рађа друго биће, односно носилац биолошке репродукције, већ и дубљих, универзалних људских вредности.

Суровост ратне реалности подстицала је жеље које је било тешко остварити и управо је рат лишавао многе жене мајчинства или им отежавао остваривање и потврду у улогама мајки и старатељки над децом. Тежња за повећањем наталитета, као и величање улоге српске мајке од стране колаборационистичких власти постали су значајне одреднице егзистенцијално угроженог окупираног друштва. Од предлога да се подигне споменик српској мајци као особи која највише страда и у рату и миру, који је упутила група српских ратних заробљеника, до плаката „Србијо мајко помози“ на коме је била представљена избезумљена жена избеглица, симбол окупиране Србије постао је лик напаћене мајке забринуте за опстанак и судбину потомства².

Политика колаборационизма је пропагирала потребу завођења мира и реда услед егзистенцијалне угрожености народа, а страх од опстанка наметао је потребу повећања бројног стања становништва. На основу уверења да ће из бројности проистећи снага нације подстицано је рађање што већег броја деце, а у циљу пропагирања пораста наталитета, председник владе Милан Недић би кумовао деци која су се рађала у породицама са великим бројем деце³.

1 Erih From, *Anatomija ljudske destruktivnosti*, I, Beograd, 1986, str. 174.

2 Ново време, бр. 305, 1. 5. 1942.

3 „Претседник владе, генерал Милан Недић крстио је седмог сина једног сиромашног радника“, *Обнова*, бр. 243, 21. 4. 1942.

У штампи је поред истицања пораста броја склопљених бракова, нарочито за Београд, хваљена и појава пораста стопе рађања, што је било тешко доказати⁴. Иако је истицан пораст наталитета, према подацима које је доносила штампа, у Београду је током 1942. крштено преко 3.000 деце док је 1938. и 1939. године број рођене деце иако на нешто већој територији града Београда годишње превазилазио 5.000⁵. Штампа је и током 1943. објављивала и податке о порасту наталитета истичући да је он сасвим задовољавајући, да се у тешким тренуцима окупације становништво окреће подизању породице и да наталитет расте код свих слојева, чак и најсиромашнијих, па и код избеглица. Насупрот томе, обавештајни извештаји равногорског покрета указивали су на огроман пад наталитета становништва у Србији, нарочито током 1943. године⁶.

Велика предност је давана рађању мушке деце. Изношени су подаци да се број мушкараца и жена у Београду изједначаје као последица рађања великог броја мушке деце што је по традиционалном веровању била одлика ратних година. Током децембра 1942. године хваљена је појава да се мушке деце рађа готово двоструко више него женске⁷. Извесно разочарење донела је новогодишња ноћ када је у Београду рођено 7 беба и то 4:3 у корист девојчица, чему је придаван велики значај и уз то тумачене штетне последице већег рађања женске деце попут несразмера у броју жена и мушкараца и проблема при склапању брака⁸.

Власти су прижељкивале не само бројно потомство, већ су имале намеру и да га обликују. У јавност је продирало мишљење појединих истакнутих пропагатора колаборационистичке политике да ће се успешном здравственом заштитом и хигијеном створити услови за расно одабирање⁹. Еугеника је, као учење о расној хигијени, подразумевала систематично унапређење људског генетског потенцијала селективном репродукцијом „бољих“ људи и нашла је примену од рестриктивног породичног законодавства до масовних истребљења¹⁰. Током 20. века еугеника је у многим земљама била прихваћена, а у складу са њом и мере стерилизације у циљу спречавања репродукције „инфериорних“ спро-

4 „Две утешне појаве – Свет се удаје и жени много више но раније – Број мушке новорођенчади у року последњих година, знатно је већи од броја женске деце“, Обнова, бр. 247, 25. 4. 1942.

5 „Једна охрабрујућа појава – Број новорођене деце у нашој земљи непрекидно расте – наталитет је данас потпуно задовољавајући“, Обнова, бр. 514, 10. 3. 1943. Статистички годишњак 1940, X, Београд, 1941, стр. 86–87.

6 ВА, Ча, 19–2–41. (Војни архив, Четничка архива).

7 „Београд има више жена него мушкараца. Занимљиви подаци послератног пописа становништва“, Обнова, бр. 442, 12. 12. 1942.

8 Обнова, бр. 459, 2. 1. 1943.

9 Наша борба, бр. 20, 18. 1. 1942.

10 Владимир Петровић, „Од борбе против болести до борбе за очување расе. Биополитичка димензија (не) довршене модернизације српског и југословенског друштва“, Историја 20. века, 2/2008, 438–460, стр. 438.

вођене су у низу земаља од САД, Немачке, делова Канаде. И у Србији је интелектуална елита била инспирисана могућношћу употребе медицине у циљу здравствене, социјалне, националне, културне и политичке трансформације заосталог друштва.

Покрет „Збор“ је још у међуратном периоду као једну од својих основних смерница деловања истицао „расно – биолошку заштиту народне животне снаге и породице“. Конзервативни теоретичари попут Светислава Стефановића и Бранимира Малеша сматрали су да жене имају битну улогу у очувању чистоте расе, па иако су били противници абортуса, залагали се за његову примену само из расно–хигијенских разлога, као и за принудну стерилизацију¹¹.

За спровођење расне политике, међу колаборационистима највише се залагао љотићевац Стеван Иванић, који је такве ставове јавно износио још 1934. када је предлагао расно–биолошко одабирање најбољих и спровођење социјалне и хигијенске заштите¹². Иванић се пред Други светски рат отворено и оштро изјашњавао за предузимање превентивних мера у циљу уклањања мање вредних појединаца и за неопходну контролу генетског потенцијала нације¹³. С обзиром да је био један од водећих људи „Збора“, и комесар за социјалну политику и народно здравље у комесарској управи Милана Аћимовића, Иванић је августа 1941. најавио оснивање завода за расно–биолошка испитивања и заштиту народа од рђавог утицаја услед потребе да се нараштаји заштите од последица наследних болести и да се негују пожељне расно–биолошке особине и својства¹⁴. Иако неомиљен и под сумњом, пошто су му ћерка и зет били припадници народноослободилачког покрета, те околности га нису спречавале да и након повлачења са положаја који је у Савету комесара заузимао, активно проповеда ове идеје¹⁵.

Српски цивилни план израђиван у Министарству просвете као свеобухватни план националног живота дефинисао је око 200 кључних проблема из свих области српског друштва и груписао је цивилни живот на четири сектора: национално биолошки, национално духовни, национално технички и национално економски¹⁶.

11 Branko Nadoveza, „Neka konzervativna gledišta o položaju žene u Srbiji između dva svetska rata“, Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka, II, Položaj žene kao merilo modernizacije, naučni skup, Beograd, 1998, 434–442, str. 440.

12 Mirko Bojić, Jugoslavenski narodni pokret „Zbor“ 1935–1945. Jedan kritički prikaz, Beograd, 1996, str. 34.

13 Ilija Malović, „Eugenika kao ideološki sastojak fašizma Srbiji 1930–ih godina XX veka“, Sociologija, 50/2008, 79–96, str. 92.

14 „Како се спроводи социјално медицинска акција у нашој земљи низом предузетих здравствених мера?“, Ново време, бр. 91, 19. 8. 1941.

15 Иванић је помоћнику министра просвете Владимиру Велмар–Јанковићу упутио писмо у којем је детаљно размотрио одредбе Српског цивилног плана, поготово оне које су се односиле на биолошки сектор. ВА, Нда, 35–2а–43. (Војни архив, Недићева архива).

16 Александар Стојановић, Српски цивилни/културни план Владе Милана Недића, Београд, 2012, стр. 74.

Биолошки сектор Српског цивилног плана био је посвећен подизању нивоа здравља и здравствене културе у народу, али је у овом сектору посебно осетљива била област „Заштита српске крви и потомства“ у склопу које је предлагано увођење еугеничких мера у здравствени систем и једна врста социјалног инжењеринга путем изоловања мање квалитетног генетичког потенцијала¹⁷. Одбор за заштиту српске крви и здравог потомства чинио је наставни кадар Медицинског факултета. Међу задацима предвиђеним планом они су између осталог предлагали и оснивање Еугеничког завода при Универзитету и у оквиру њега испитивање популационих проблема средине, као и генетичка испитивања српског човека¹⁸. Осим тога, наводили су и потребу оснивања еугеничких саветовалишта, Српског еугеничког друштва, доношење Еугеничког закона и вршење васпитања јавног мњења у том правцу. Као основне смернице у раду, поред оснивања наведених установа, убрајали су утврђивање мера за одржавање и поправку српског „соматичког и психичког расног типа“. Закључак овог одбора, између осталог био је да се развијање еугеничке свести „свуда у свету сматра као најважније оружје против расних зала“¹⁹.

Позитивну страну плана представљало је предвиђање значајног уздицања квалитета и квантитета социјалног старања, од материјалне и здравствене помоћи породицама и новорођенчадима, до повећања броја акушерских амбуланти и породилишта, али и осталих здравствених установа намењених старању о дечијем здрављу²⁰. Заштита породице састојала би се и у нарочитим привилегијама и давањима првенства породицама са децом, оснивању у свим варошима домова за смештај трудних жена које немају где да се склоне, указивање помоћи свим трудним женама, као и мајкама које имају егзистенцијалних проблема. У свим болницама где постоји хируршко одељење било је предвиђено отварање и порођајног, а у сваком среском месту акушерске амбуланте, као и да свако село има бабицу под контролом среског лекара и начелника²¹. Истицана је потреба поучавања о значају матера и деце уз образложење да они не могу добити подршку и адекватну заштиту док грађанство не схвати и разуме њихов значај.

На основу става да су деца будућност народа и да опстанак и здравље народа зависи од раста популације и здравља деце, оправдавана је идеја државне интервенције и спровођење расне политике. Амбициозни планови на пољу здравствене заштите били су пре свега мотивисани ставом да побољшање и унапређење расе мора да се изврши путем побољшања расне хигијене. Значајан искорак при томе представља истицање става

17 А. Стојановић, н.д., стр.78.

18 ВА, Нда, 35-2-43; ВА, Нда, 35-2а-40.

19 ВА, Нда, 165-3-13.

20 ВА, Нда, 165-14-3.

21 А. Стојановић, н.д., стр. 170.

да у Немачкој „еугеничка стерилизација и кастрација није донела очекивани успех у погледу расне поправке целог народа, јер су њена начела могла бити спроведена само на поједине случајеве“²². Услед тога, предлагане су другачије мере, пре свега већа заштита мајки и деце, као и поучавање о здравственим и хијенским мерама које треба примењивати. Међу радикалне ставове који су заговорани у пројекту Српског цивилног плана спадао је став да „као што се у привреди код сваког спаривања пази да се спаре само здрави, расни и чистокрвни створови, тако и код људи треба тежити томе“. Контрола рађања вршила би се и путем Закона против побачаја којим би биле предвиђене „драконске“ мере за насилан побачај.

Реализацију планова власти спречиле су ратне прилике. Њихово спровођење често је било у огромној диспропорцији са стварношћу, па је замишљена идеална слика, у великој мери одударала од суровог стања на терену. Пројектовање бројних здравствених установа и планирање потомства били су у великој опречности са стањем у земљи где је владало помањкање здравствених установа, али и санитетског материјала, а становништво се услед ратних прилика тешко одлучивало на стварање и проширење потомства.

Величање и мистификација мајчинства настали су и услед посебних очекивања од мајки, не само да гаје и негују децу, већ да их одгаје у складу са националним и патријархалним системом вредности. Материнство је третирано као примарни циљ и задатак женског пола, уз истицање да „потпуне љубави нема без деце, посебно за жене“, као и да је „необично и неприродно“ да се немају деца, што је представљало врсту друштвене принуде која је потомство подразумевала као обавезно²³.

У већини европских земаља у међуратном периоду оштро је законски санкционисана и отежавана могућност абортуса, као и продаја контрацептивних средстава²⁴. Слабљењем традиционалних породичних обичаја у Србији долази до настојања ка ограничавању величине породице, тако да се још током тридесетих година јавља тежња ка смањењу броја новорођенчади и слабљење демографске структуре с израженим патријархалним карактеристикама²⁵. Опадање стопе наталитета у Краљевини Југославији било је најевидентније на подручју уже Србије. У поређењу са 1931. годином када је на овој територији било рођено 125.340 беба, 1939. године рођено их је само 94.693²⁶.

22 Исто.

23 „Рат не доноси само невоље – Ренесанса брака – Свет се данас жени и удаје више него икада до сада“, Обнова, бр. 189, 14. 2. 1942.

24 Mark Mazover, *Mračni kontinent. Evropa u dvadesetom veku*, Beograd, 2011, стр. 99.

25 Karl Kazer, *Porodica i srodstvo na Balkanu. Analiza jedne kulture koja nestaje*, Beograd, 2002, стр. 440.

26 Vladimir Simeunović, *Stanovništvo Jugoslavije i socijalističkih republika 1921–1961. Ukupno stanovništvo, polna i starosna struktura*, Beograd, 1964, стр. 42.

Рат је донео и смањени број венчања и настојање да се ограничи рађање деце услед ратне неизвесности поготово у погледу исхране²⁷. Тежак положај будућих мајки у окупираној Србији примећен је и у извештајима органа Југословенске владе у емиграцији који су јула 1943. констатовали да је у Србији тешко наћи пелене, повој и топло рубље, као и млеко и гриз, што утиче на повећање смртности код деце²⁸. Готово исте утиске у свом дневнику је забележио и један Београђанин²⁹. Преко Црвеног крста и других хуманитарних установа породиљама и мајкама са малом децом нарочито оним са slabим приходима дељена је храна, млеко, флазел за новорођенчад³⁰.

Тежња ка смањењу броја порођаја реализована је најчешће путем побачаја, нарочито илегалних, који су били изразито опасни по жене, али су осуђивани углавном у случајевима смртних исхода³¹. Иако су побачаји били раширени, друштво је осуђивало женску неплодност, што сведочи да су породице желеле децу, али у мањем броју, док је неплодна жена углавном била осуђена на раскид брака.

Контрола и ограничење рађања падали су на терет жена и често их доводили у сукоб са законом. Потиснуте на маргине друштва, жене су биле ређи починиоци кривичних дела, а пред законом су одговарале за тежа кривична дела углавном за преступе који су били мстивисани емотивним разлозима – услед љубоморе, брачног неверства или варварског односа мужа, али и као чедоморке, одговорне за побачаје и одбацивање ванбрачно рођене деце. Чедоморства и нелегални побачаји представљали су ретка кривична дела у којима је број осуђених жена убедљиво предњачио у односу на број осуђених мушкараца³². Укупно 16 жена било је 1939. године осуђено од стране Апелационог суда у Београду за чедоморство, а ниједан мушкарац, док су за побачаје – „истеривање плода“ осуђене 34 жене и 3 мушкараца.

Намерни прекиди трудноће, у највећем броју изведени од нестручних лица, били су раширена појава у Србији која није била новијег датума. Нарочито су по селима постојале жене које су се бавиле побачајима који су се често завршавали трагично. У равнгорском покрету су током фебруара 1944. приметили да је осим алкохолизма, коцкања, занемаривања верских дужности и одсуства друштвене солидарности, присутно и вршење насилних побачаја и наређивано је да свака жена која изврши

27 Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, Затамњена прошлост. Историја равнатораца чачанског краја, III, Чачак-Горњи Милановац-Краљево, 2004, стр. 245.

28 АЈ, 103-160-427. (Архив Југославије, Емигрантска влада Краљевине Југославије 1941-1945).

29 Свакодневни живот под окупацијом 1941-1944. Искуство једног Београђанина, приредили Наташа Милићевић, Душан Никодијевић, Београд, 2011, стр. 33.

30 „Расподела флазела за новорођенчад“, Ново време, бр. 914, 7. 4. 1944.

31 Vera St. Erlich, Jugoslavenska porodica u transformaciji. Studija u tri stotine sela, Zagreb, 1971, str. 264.

32 Статистички годишњак 1940, X..., стр. 420.

побачај буде најстрожије кажњена, као и она особа која јој у томе помогне³³. И по овом питању постојали су двоструки стандарди, а иако су се начелно противили вршењима побачаја, поједине четничке старешине организовале су абортусе за своје љубавнице³⁴.

Побачај, чак и кад је беспрекорно обављен, без обзира на мотиве, изазива осећање кривице, а истовремено представља и забрањену тему, врсту друштвеног табуа. Вишеструки намерни побачаји били су саставни део свакодневног живота многих жена³⁵. О побачајима и чедоморствима штампа је писала у случајевима када је реч била о женама које су имале већ неколико живе деце или о суђењима бабицама оптуженим за изазивање побачаја са кобним последицама³⁶.

Склапањем брака стицао се статус одрасле особе, а жене су стицале и право да рађају децу. Међутим, опште прихваћене моралне и друштвене норме често су у погледу љубавног и сексуалног живота биле у опречности са праксом. Чак и на селу у Србији су пред Други светски рат били су чести случајеви предбрачних сексуалних односа³⁷. Насупрот томе, раширена је била осуда девојака које би родиле ванбрачну децу.

У селима у Србији пред Други светски рат односи младића и девојке постајали су слободнији, али у великој мери негативнији по девојку пошто није уживала подршку средине у случају остајања у другом стању. Јавност није утицала на мушкарца да ступи у брак, на њега није вршен притисак да ожени трудну девојку; тај чин посматран је чак афирмативно³⁸. Равногорски покрет је настојао да се бори против ванбрачних веза и вршио је притисак на мушкарце да ступају у брак са женама које би остале у другом стању³⁹.

Према Српском грађанском законнику је истраживање и доказивање очинства ванбрачног детета било забрањено, изузев у случајевима присилног одвођења или силовања. У сеоским срединама број ванбрачне деце био је мали, док је у градским срединама био значајно већи. У Београду је 1939. рођено 5.282 детета, од чега 4.721 (89,37%) у законитом браку, а ванбрачно 561 (10,62 %). Процент рођене ванбрачне деце за целу територију Краљевине Југославије био је значајно мањи и износио је 1939. године 4,86% од укупно рођене деце⁴⁰.

33 ВА, Ча, 27-6-45.

34 ВА, Ча, 15-1-43.

35 Јелисавети Божић је њена праља поверила да је родила шесторо деце, а 21 побацила. – Лујза Рајнер, Жене у селу. Утисци једне Енглескиње о животу у Југославији за време немачке окупације, Београд, 1986, стр. 205.

36 „Из суда – поново суђење једној бабици“, Ново време, бр. 196, 18. 12. 1941.; „Трагедија жене која није хтела шесто дете“, Ново време, 14. 11. 1943.

37 V. St. Erlich, n.d., str. 134.

38 Isto, str. 127.

39 ВА, Ча, 72-2-42.

40 Статистички годишњак 1940, X..., стр. 86-87.

Изложена напорном животу, углавном у сиромаштву, ванбрачна деца су и на самом рођењу била изразито угрожена. У Краљевини Југославији је од 403.938 рођених беба током 1939. године било мртворођено 4.075. Од тога се велики број ванбрачне деце водило као мртворођено. Огромна диспропорција у умирању ванбрачне деце по рођењу указује на могућу насилну смрт и чедоморство већих размера. На територији Управе града Београда, процентуални број мртворођене ванбрачне деце превазилазио је чак двоструко већи број законитих мртворођенчади. Од укупно 4.721 рођене законите деце на рођењу је умрло 21 (0,44%) беба, док је од 561 ванбрачног детета као мртворођено вођено 7 (1,24%) беба. Процент мртворођене деце у целој Краљевини Југославији 1939. године био је 0,99%.

Још у предратном периоду за заштиту и права ванбрачних жена и деце борила се Даринка Павловић која је водила и друштво посвећено овој борби, пре свега истичући да мајке које су родиле ванбрачну децу нису аутоматски и неморалне пошто су вршиле функцију мајки и инсистирајући на заштити њихове деце⁴¹. Павловићева је и по окупацији наставила своју делатност апелујући на потребу веће заштите ванбрачних жена посебно под околностима окупације када је тај проблем постојао вишеструко сложенији. У том смислу је наводила пример жене која је живела у ванбрачној заједници 19 година, али пошто јој је муж погинуо била је избачена са двоје деце из куће у којој је живела⁴². Приликом разговора са Миланом Јовановићем Стоимировићем 1944. године Милан Недић се нарочито интересовао за његове предлоге о регулисању положаја ванбрачног детета⁴³.

Напори улагани у заштиту мајки и новорођенчади били су наступањем окупације доведени у питање. Молбе Министарства просвете током 1941. да се ослободе поједине од немачких снага заузете клинике Медицинског факултета изазвале су енергично одбијање немачких власти⁴⁴. Крајем 1941. оспособљена је за рад, после штете нанете бомбардовањем, Универзитетска дечја клиника⁴⁵. Гинеколошко – акушерска клиника за коју је изградња зграде почела 1939. била је током окупације смештена у згради Дечје клинике. Недовољан број породилишта у самом Београду покушао се надокнадити преуређењем постојећих објеката, па је за потребе општинског породилишта адаптиран санаторијум Живковић, а почетак рада овог породилишта пропагиран је у штампи као „драгоцену културна тековина“ и пример да Београд добија „најмо-

41 „Бедан је живот у браку ако жена рађа само из обавезе према брачним дужностима и воли свога мужа само зато што јој је муж.“ Жена данас, бр. 9, јануар 1938.

42 Ново време, бр. 41, 27. 6. 1941.

43 М. Јовановић–Стоимировић, Дневник, 1944, рукопис, Матица Српска.

44 АС, Г-3, ф. 73, 46–45–51.

45 „Пре зиме универзитетска дечија клиника биће оспособљена за рад“, Обнова, бр. 89, 16. 10. 1941.

дерније уређено породилиште⁴⁶. Тешко стање у болницама кулминирало је 1944. када је дошло до случајева инфекције на Клиници за женске болести и породилство, па су потом Министарство рада и социјалног старања и Министарство просвете одредили комисију за преглед рада клинике⁴⁷.

Један од великих проблема повезаних са мајчинством и старањем о деци под окупацијом био је одвођење трудних жена и жена које су имале малу децу у затворе и логоре. Труднице које би се затекле у логору, пошто би већи део трудноће провеле у безусловним логорским смештају, ради порођаја су пребациване у болнице где су једно време задржаване ради исхране деце, а затим углавном враћане у логор, а деца предавана породицама или Дому за сирочад⁴⁸. Општа државна болница је за већину породиља са Бањице препоручивала боравак у болници до седам месеци старости детета да би се избегла вештачка исхрана. Поједине жене, попут Пирошке Хоћић трудноћу су у потпуности издржале у притвору. Хоћићева је ухапшена у марту 1942. да би у новембру након порођаја била пуштена, а затим поново ухапшена у фебруару 1943. када је беба била предата на старање Материнском удружењу пошто је био притворен и њен супруг⁴⁹. Милица Шуваковић, једна од уредница часописа *Жена данас*, била је у другом стању спроведена у логор у Нишу. После порођаја враћена је у новембру 1942. са бебом у логор⁵⁰. Новорођенче, Желимир Жилник, нашао се у логору са мајком и бабом по оцу, да би убрзо, после само неколико дана, пред мајчино стрељање, (у логор су враћени 30. новембра, а дете је одузето 2. децембра) био предат на старање Друштву Црвеног крста, да би га после 4 месеца преузела мајчина родбина.

Из логора на Бањици на порођај је било упућено 17 жена, док се једна породила у самом логору. Мали број породиља је пуштен после порођаја, а поједине су биле изложене тортури и током трудноће, док су неколико недеља по порођају одређене логорашице биле стрељане⁵¹.

Затворско искуство навело је поједине притворенице на разне врсте сналажења у циљу заштите потомства⁵². Поред настојања да очувају лак-

46 „Задужбина општине и Београђана српској мајци Србији“, Обнова, бр. 288, 15. 6. 1942.

47 АС, Г-3, к. 779, бр. 1742/44. (Архив Србије, Министарство просвете и вера 1941-1944).

48 Бранислав Божовић, Специјална полиција у Београду 1941-1944, Београд, 2003, стр. 340-342.

49 ИАБ, УГБ СП, IV-Q-262. (Историјски архив Београда, Управа града Београда, Специјална полиција).

50 Мирослав М. Миловановић, Логор на Црвеном крсту у Нишу и стрељања на Бубњу, Београд, 1983, стр. 213.

51 Logor Banjica. Logoraši. Knjige zatočenika koncentracionog logora Beograd-Banjica 1941-1944, I-II, priredile Evica Micković, Milena Radojičić, Beograd, 2009, str. 30.

52 Супруга капетана Леониде Петровића је током 1944. боравила 20 дана у затвору током којих је научила да се храни сопственим млеком како како не би прекинула лактацију. – Забрањени очеви у исповестима своје деце, приредио Милослав Самарџић, Крагујевац, 2003.

тацију, понижавајући осећај стварала им је и прекомерна лактација која би се јавила услед узбуђења приликом саслушања⁵³. Нарочито су труднице које су се затекле у логорима и затворима ван окупираних Србије на суров и неуслован начин преживљавале трудноћу и порођај⁵⁴.

У случајевима хапшења жена које су се саме старале о деци постојала је различита пракса. Настојало се углавном да се она одмах одузму и дају познаницима и рођацима на чување, а било је случајева када су у првом моменту деца завршавала у затвору заједно са мајкама⁵⁵. Из логора у Нишу предат је Друштву Црвеног крста дечак од 4 године који је био доведен у логор са мајком пошто му је отац био у партизанима, као и два детета од 4 и 7 година, која су пошто им је мајка упућена на принудан рад у Немачку, дочекала крај рата у Дечјем дому⁵⁶.

Осим жена изложених репресивним мерама, трудноћа, порођај и нега деце нарочито су били отежани на селу. Здравље породиља и новорођенчади угрожавали су, нарочито на селу, нестручни порођаји који су се одвијали у нехигијенским условима. Порођаји су и пре рата уништавали здравље и лепоту сељанке и утицали на њену виталност која се заједно са животном снагом осипала услед напорног породичног живота⁵⁷. На селу су брачни живот и рађање деце трошили и исцрпљивали жену више него напоран рад на пољу⁵⁸.

Висока стопа смртности код деце нарочито у најранијем узрасту била је једна од основних кочница претераног везивања и посвећивања деци. Оптерећена обавезама, сељанка је трудноћу и децу често доживљавала као терет, а деца су одрастала у нечистоћи, незбринута и често препуштена сама себи и уз то од малих ногу принуђена да обављају тешке послове. Бебе које би преживеле рођење, до десете године су имале крајње неизвесну судбину. Од малих ногу ангажована на пољопривредним пословима деца су на селу од најранијег узраста била изложена бројним опасностима која су угрожавала њихово здравље⁵⁹. У предратним истраживањима у односу према деци на селу је доминирала приме-

53 ИАБ, МГ- 574. (Историјски архив Београда, Мемоарска грађа).

54 Др Саша Божовић се породила сама, у затвору у Тирани, док су је војници гледали кроз прозор. Прве дане после порођаја у новембру 1941. провела је са бебом у незагрејаној хелији. – Saša Božović, Tebi, moja Dolores, Beograd, 1980, str. 36.

55 Приликом акција Вермахта у јесен 1941 у Сопоту је ухапшена учитељица, са којом је спроведено и њено двоје деце, али је затвор одбио да прими децу и она су предата њеној познаници у Београду. Једна од жена која је јануара 1944. одређена за упућивање у Аушвиц поред имена је имала забележено „са малим дететом“. – Немачка обавештајна служба, VIII, Beograd, 1958, str. 721.

56 М. Миловановић, н.д.,..., стр. 84.

57 Momčilo Isić, „Dete i žena na selu u Srbiji između dva svetska rata“, Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka. Žene i deca, IV, Beograd, 2006, str. 131-159, str. 151.

58 Л. Рајнер, н.д., стр. 80.

59 Јелисавета Божић је боравећи током 1944. године у Рушњу често поредила живот своје кћерке са сеоском децом: „Понекад сам се питала како деца овде уопште опстају.“ – Л. Рајнер, н.д., стр. 65.

на батина у васпитању и то веома учестало и сурово батинање које је погађало и мушку и женску децу⁶⁰. Женска деца су добијала батине најчешће од мајки, посебно када је реч била о неслагању поводом друштвеног живота и социјалних контаката.

Основне савете о нези деце женама на селу, осим локалних учитеља и учитељица задужених за рад на народном просвјивању, током окупације давале су и жене које су биле присталице равногорског покрета истичући пре свега улогу жена у егзистенцијалном очувању народа и то добрим старањем и неговањем деце. У саветима је пренаглашавана улога жена као мајки и ниподаштаван живот оних жена које су без деце⁶¹.

Неписмена и непросвећена жена је била носилац духовног живота у породици и особа која је свом потомству усађивала основне животне појмове и схватања. Занемарене и често необразоване, мајке су своје животне погледе изграђивале углавном на народној традицији и сујеверју, не исказујући већу приврженост, осим формалне, утицају цркве, или неговању националних осећаја и вредности. Колаборационистички представници, и припадници равногорског покрета у више наврата су примећивали да мајке у васпитавању деце мало или уопште не придају важност развијању верских осећаја, као и одгајању у националном духу. Као последица тога сматрано је да су деца углавном алкава, непослушна, запуштена и безобразна⁶². Настојање да се такво стање поправи васпитним утицајем просветних радника који би утицали и на децу, али и упућивали мајке у гајење и васпитање деце у националном духу, често су остајала на нивоу прогласа и упутстава. Потреба просвећивања жена да би успешније одгајале децу и васпитале их, и поред планова, није налазила већег простора за реализацију.

Услед раздвојености од мужева, и њиховог одсуства током окупације мењали су се породични односи, а жене постајале „главе породице“ које су морале својим ауторитетом да утичу на остале чланове, брину се о њиховим потребама и преживљавању. Одговорност жена за опстанак породице и њену емотивну повезаност представљала је бремене на које жене често нису биле довољно припремљене. Жена као стуб породице била је суочена са недостатком ауторитета и имала је проблема у васпитању посебно мушке деце.

Недостатак ауторитета доводио је поједине мајке до ситуација да су предузимале екстремне кораке, па су услед непослушности деце, нарочито синова, интервенисале за њихов пријем у Завод за принудно васпитање омладине у Смедеревској Паланци и поред чињенице да нису били наклоњена комунизму⁶³. С друге стране, деца која би дошла у конфликт

60 V. St. Erlich, n.d., str. 57.

61 ВА, Ча, 17-1-5.

62 АС, БИА, I-166. (Архив Србије, Збирка докумената Безбедносно-информативне агенције).

63 ВА, Нда, 50-3-57.

са родитељима који су помагали народноослободилачки покрет олако су их пријављивала властима, често не размишљајући о последицама⁶⁴. Утицај на децу губиле су и мајке чији су се синови понети идеолошким утицајем, обећањима и ситним уступцима окретали покрету „Збор“⁶⁵. Жеља да се имитирају старији и стекне осећај изузетности подстицала је тек стасале дечаке да приступају војним одредима.

Мајке су углавном штитиле децу која су исказивала наклоност или приступала покретима отпора, чак и по цену своје службе, безбедности и живота. Заштитнички однос мајки према синовима огледао се и у њиховом настојању да интервенишу за њихову заштиту, посећују у војним одредима, прате и чак настоје да спрече њихову мобилизацију⁶⁶. Навика да живе „кроз друге“ и да се за њих жртвују доприносила је да су жене насиље усмерено према деци и другим блиским лицима често доживљавале теже него насиље према њима самима⁶⁷.

Настојање жена да заштите своје најближе знало је да буде у супротности са интересима војних организација. У годинама страдања и неизвесности мајке су често супротно националним традицијама интервенисале да спрече прикључивање синова војним одредима. Током септембра 1944. равнгорски покрет је забрањивао женама да обилазе на положајима синове, браћу и мужеве, пошто је сматрано да проносе алармантне вести и сумњано чак да несвесно шире комунистичку пропаганду⁶⁸.

Понашање деце је често изазивало критике и незадовољство старијих, а јаз између генерација био је више него упечатљив.

Последице рата које ће се у будућности одразити на понашање деце која су током њега одрасла била су тема која је заокупљала многе представнике старијих узраста. Промене у свакодневном животу углавном споре и често неприметне, током окупације постале су упадљиве и драстичне што је остављало потресе и видне трагове на онима који су их преживљавали и урезивало траг специфичности једног доба које се у великој мери разликује од претходног. На промене односа према деци утицали су ратна ситуација, немаштина и одсуство адекватног родитељског надзора што је условило не само губитак ауторитета, него и недовољну заштиту, контролу и надзор над њима. Остављање чак и мање деце саме у кући а без надзора била је честа појава у градским срединама која је знала да има и кобне последице, попут случајева да су деца доживљавала трауме услед страха или би одлутала. Велики број деце

64 ИАБ, BdS, G-633. (Историјски архив Београда, BdS).

65 Милорад Бертолино, Сећање на Шабац и Лозницу, Шабац, 1981, стр. 85.

66 Мобилизацију од стране равнгорског покрета је 1943. отежало понашање једне мајке која је пратећи мобилисаног сина наглас кукала и тиме изазвала скандал. АС, БИА, I-146.

67 Vesna Nikolić-Ristanović, Nataša Mrvić-Petrović, Slobodanka Konstantinović-Vilić, Ivana Stevanović, *Žene, nasilje i rat*, Beograd, 1995, str. 24.

68 ВА, Ча, 33-4-44.

нестао је током бомбардовања 1941. и 1944. услед настале конфузије. Дешавало се да су мајке предавале децу непознатим људима, а затим нестајале, па се за њима трагало⁶⁹. Постојали су чак подаци да су због несташице намирница током 1943. године многи становници Београда своју децу не само пуштали да се сама сналазе већ и да су их подстицали да се скривањем у возовима пребацују у Банат и тамо сналазе за исхрану⁷⁰. Често се дешавало лутање и скитање деце, напуштање куће, а трагало се и за децом која су се изгубила⁷¹. Током 1943. је констатовано да се на улици налазе деца од узраста од 4 до 15 година и да је неопходно њихово изоловање од уличне средине и оспособљавање за живот⁷².

Услед ратних околности прекинуле су се везе између чланова породице што је произвело и огроман број сирочади о којој се нико није старао, а многа од њих нису знала ни како се зову и одакле су. Несрећна судбина и очај напуштене деце утицале су на стварање дубоких траума још у раном детињству. Многе жене су се након рођења детета одлучивале на давање на усвојење или упућивање у дом услед немогућности опстанка и гајења деце. Поједине мајке су остављале новорођенчад на јавним местима⁷³. Усвајање деце вршило се и путем штампе у којој је оглашавано узимање и давање деце „под своје“. Огласе су давале углавном жене које су често истицале материјалну оскудицу и одсуство мужа услед погибље или заробљеништва⁷⁴. Троје деце на усвајање или издржавање нудила је у једном тренутку удова избеглица⁷⁵.

Жене које су сарађивале са партизанским покретом и услед тога биле компромитоване и одлучивале да се придруже партизанским одредима, често су остављале децу на старање најближима, углавном родитељима, односно својим мајкама. Тиме су и децу и родитеље често излагале опасностима, нарочито саслушавању и хапшењима⁷⁶.

Постојање великог броја угрожене деце, пре свега губитком родитеља услед ратних прилика, али и доласком великог броја деце избеглица без родитељског старања било је примећено и од владе у емигра-

69 Полицијски гласник, бр. 887, 28. 2. 1944.

70 ВА, Ча, 120-6-36.

71 Ново време, бр. 598, п. 4. 1943. Ново време, бр. 613, 30. 4. 1943. Ново време, бр. 614, 2. 5. 1943.

72 „Заштита напуштене одојчади“, Обнова, бр. 672, 17. 9. 1943.

73 „Нађено мушко новорођенче“, Обнова, бр. 138, 12. 12. 1941.

74 Ново време, 18. 1. 1942.; Ново време, бр. 80, 6. 8. 1941.

75 Ново време, бр. 175, 23. 11. 1941.

76 Једна партизанка сећала се након рата тегоба које су преживеле њена ћерка и мајка: „Свануло ми кад сам се откачила од куће, у коју сам навратила тек 1944. године, кад ми је Каја била много болесна од запаљења плућа. Кад сам наишла почела је да плаче: „Јој, мамо, тели су да закољу.“ Четници су заиста долазили и стављали јој нож под гушу да каже где јој је мајка. Она је бежала код баба Маре и говорила: „Удала се моја мајка за оног Рајка, капетана.“ – Кика Дамњановић-Марковић, Ја и моји ратни другови, II, Београд, 1978, стр. 74-75.

цији⁷⁷. Док је београдска општина до априла 1941. истицала да је водила рачуна о око 120 деце у Градском дечјем дому после априлског слома тај број је порастао на преко 600⁷⁸. Избегла деца су давана и на чување, а посебна акција покренута је током 1941. када је апеловано на породице да преузму током зиме чување и бригу о избегличкој деци⁷⁹. Нарочито је апеловано на жене да прихвате старање о угроженој деци, али и да утичу на околину да слично поступи⁸⁰.

Иако је влада Милана Недића улагала знатне напоре да збрине социјално најугроженије, број угрожене деце је константно растао. Та деца, најчешће називана „беспризорном“ (то јест, без надзора и старања) била су препуштена улици, „у ритамма, боса, изгладнела, она су лутала у близини железничких станица, и других локала, просила милостињу, бавила се црном берзом и срљала све дубље у очај беде и у разне пороке“⁸¹. Нагло повећање броја такве деце узнемиравало је и јавност пошто су се она непристојно понашала, просила, тукла се, коцкала и псовала⁸². Периодично апеловање на потребу збрињавања деце без родитељског надзора указивало је да је ово била стална појава која није успевала да се елиминише, већ је узимала све више маха, па је долазило до пораста дечијег криминала, чак до појави банди малолетника⁸³. Малолетнички криминал и појава банди малолетника постали су уобичајена окупациона појава⁸⁴. Чак су предлагане и екстремне мере попут оснивања „дечије полиције“⁸⁵.

Колаборационистичка влада је своју делатност на збрињавању великог броја угрожених нарочито истицала у штампи која је више пута писала о упућивању деце из Србије на летовање у Швајцарску ради опоравка где је упућено 500 деце из Београда⁸⁶. Подршку акцији упућивања деце у Швајцарску током 1942. настојали су да упуте и представници власти у емиграцији⁸⁷. Такође је организовано упућивање помоћи пре свега за угрожену децу и породице⁸⁸. Осим пакета са храном и одећом, помоћ је упућивана и у санитетском материјалу. Деца из Београда упућивана су од стране власти и на опоравак у Ужице, Крагујевац и Авалу.

„Недићев дечји град“ у Обилићеву код Крушевца основан је у циљу

77 АЈ, 103-160-427.

78 Ново време, бр. 994, 13. 7. 1944.

79 Ново време, бр. 171, 19. II. 1941.; Обнова, бр. 82, 8. 10. 1941.

80 „Чујете ли плач српске нејачи?“, Обнова, бр. 150, 26. 12. 1941.

81 Бошко Костић, За историју наших дана-одломци из записа за време окупације, Лил, 1949, стр. 112.

82 „Има ли неког да најзад склони са Теразија децу-скитнице“, Ново време, 22. 9. 1943.

83 Ново време, бр. 838, 16. I. 1944.

84 „Суђење једној лоповској банди малолетника“, Обнова, бр. 386, 7. 10. 1942.

85 „Потреба оснивања Дечије полиције“, Ново време, бр. 380, 29. 7. 1942.

86 Обнова, бр. 351, 27. 8. 1942.

87 АЈ, 103-164-552.

88 АЈ, 103-164-579.

збрињавања ратом унесрећене и угрожене деце. Упркос материјалним тешкоћама ова установа свечано је отворена јуна 1944. и отпочела је са радом и пријемом питомаца, али није значајно развила своју делатност услед окончања окупације⁸⁹.

Незбринута и напуштена деца навикла на скитњу била су и од емигрантске владе и од комунистичких власти виђена као проблем чије ће се последице осећати и у будућности. Велике напоре за старање над децом без родитеља морале су да уложе нове власти, по ослобођењу⁹⁰.

Оскудица је утицала да је друштво постајало суровије и понекад губило основне елементе пристojности, али и улагало напоре да их успостави. Жена која је остала удовица са седморо деце а није имала основних егзистенцијалних услова жалила се да је била одбијена од многих са образложењем „Што си рађала толику децу кад не можеш да их храниш?“⁹¹. После изношења њеног случаја у јавности, уследила је велика акција прикупљања помоћи за ову породицу⁹².

Универзална и неограничена мајчинска љубав, као и жртвовање за потомство били су на великом испиту током окупације. Рат, немаштина, усамљеност у старању над децом, изложеност болестима, ненавикнутост на изазове окупације утицали су на отежану реализацију жена као мајки и њихово успешно старање над децом. Иако брига о деци утиче на потискивање сопственог ега и добровољно пожртвовање, а чин рађања чини жену друштвеним бићем које је принуђено на успостављање односа са тек рођеним бићем, лоши материјални односи, друштвене околности и рат утицали су да многе жене нису успевале да се реализују и потврде у улози мајке. Тешке одлуке о побачајима, напуштању деце, чак и одвајању од деце да би она преживела, биле су стресне одлуке које остављају неизбрисив траг и на мајкама и на њиховом потомству, обликују њихове односе у будућности, али и њихове нарави и однос према друштву.

89 Љубинка Шкодрић, „Недићев дечји град у Обилићеву код Крушевца“, Жупски зборник, 5/2010, стр. 107-122.

90 Др Саша Божовић је оставила упечатљив опис такве деце од које је највећи број долазио из Босне и за које је било карактеристично да су се држала једна других због заједничких патњи, а да су имала упадљиво зазирање од одраслих: „Па то су мали старци. Кожа збрчкана, сува, пуна лишаја, крастава. Очи избуљене иако су дубоко упале. А уз то трезвене, уплашене.“ – S. Vožović, n.d., str. 259.

91 Ново време, бр. 840, 24. 1. 1944.

92 Ново време, бр. 846, 30. 1. 1944.

ПОСЕБАН ОТИСАК

**800 ГОДИНА СРПСКЕ МЕДИЦИНЕ
БЕОГРАДСКИ ЗБОРНИК**

Издавач
СРПСКО ЛЕКАРСКО ДРУШТВО
Цорџа Вашингтона 19
Београд